

МАМЛЕКЕТТИК ТИЛ

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ЯЗЫК

STATE LANGUAGE

*Исакова Светлана Турдубековна
окутуучу*

*Баишталгыч билим берүү кафедрасы
К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик
университети*

**ОКУУЧУЛАРДЫН КЕП МАДАНИЯТЫН ӨСТҮРҮҮДӨ КЫРГЫЗ ТИЛИ
ЖАНА АДАБИЯТЫ САБАКТАРЫНЫН РОЛУ**

*Исакова Светлана Турдубековна
преподаватель*

*Кафедра начального образования
Иссык-Кульский национальный университет
имени К. Тыныстанова*

**РОЛЬ УРОКОВ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ В
РАЗВИТИИ РЕЧЕВОЙ КУЛЬТУРЫ УЧАЩИХСЯ**

*Isakova Svetlana Turdubekovna
teacher*

*Department of Elementary Education
Issyk-Kul National University named
after K. Tynystanov*

**THE CURRENT STATE OF SPEECH CULTURE OF STUDENTS AND
PROBLEMS OF LEARNING LITERATURE**

Аннотация: Бул макалада окуучулардын кеп маданиятын өстүрүүдө сабаттуу сүйлөй билүүгө жана жаза билүүгө үйрөтүү, көнүктүрүү, машыктыруу методикасы каралат. Ошону менен бирге кыргыз адабиятынын окутуу сабактары балага билим берүү менен гана чектелбестен, анын тарбия берүүдөгү ролу да өтө зор экендиги белгиленет.

Аннотация: В данной статье рассматривается методика учение и навыка грамотности по развитию культура устной и письменной учащихсся. А также отмечается огромное значение в процессе воспитании учащейся к уроков кыргызской литературы.

Annotation: This article carries out methodology of teaching of literacy skills of the development of oral and written culture of students.

And there is a great value in process of teaching students to the Kyrgyz literature.

Түйүндүү түшүнүктөр: кеп маданияты, оозеки жана жазуу кеби, адабият сабагы, кыргыз тили сабагы, «Манас» эпосу, лексика, фразеология ж.б.

Ключевые слова: культура речи, устный и письменный речь, кыргызский язык и литература, эпос «Манас», лексика, фразеология и.др.

Key words: culture of speech, oral and written speech, Kyrgyz language and literature, the epos «Manas», vocabulary, phraseology and so on.

Бүгүнкү күндө көптөгөн жаштар сөз байлыгы жарды, өз ойлорун оозеки түрдө болобу, жазуу түрүндө болобу, ырааттуу, сабаттуу баяндап бере алышпагандыгы проблема болуп келет. Азыркы учурда мамлекеттик тилибизди, айрыкча, иш кагаздарында активдүү пайдалануу зарылдыгы туулуп, бирок айрым улутубуздун өкүлдөрү кыргыз тилинде сабаттуулук менен сүйлөм түзүп, жаза билүү жагынан жарды деп айтууга негиз бар. Кеп маданияты, жазуу речи жагынан сабатсыздыктын бирден-бир себеби, баланын кичинекей кезинен үй-бүлөдө, бала бакчада, мектепте, кийин атайын орто жана жогорку окуу жайларында элдик жомоктордун, ырлардын, дастандардын, анын ичинде улуттук мурас болгон «Манас» эпосунун бай тилинен таасирди аз алгандыгы десек болот. Мектептерде кыргыз тилин окутуунун методикасы башка нукта тилди окутуу грамматикалык эрежелерди, тил терминдерин жаттоонун алкагында болуп келгендиги да өзүнүн терс таасирин тийгизди деген ойдобуз. «Манастын» жана башка эпостордун тили, көркөм сөз каражаттары кыргыз тили жана адабият сабактарында дидактикалык материал катары гана пайдаланылганы болбосо, негизинен педагогикалык практикада колдонулбай калды. Тилди окутуу көп учурда окуучуну прак-

тика жүзүндө сабаттуу сүйлөө жана жаза билүү маданиятына үйрөтүү катары түшүндүрүлбөй жана методика да ушул максатка ылайыкталып курулган эмес. Ал эми адабият сабагында «Манасты» окутуу көп учурда эпостун сюжеттик окуяларын маалымат түрүндө өздөштүрүү менен чектелип келет.

Бүгүнкү күндө жаштарыбыз эне тили жагынан жардылыгы жазуу речинин калыптанбагандыгынын, өнүкпөгөндүгүнүн бир орчундуу себеби ушунда деген ойдобуз. «Манас» эпосу кыргыз адабиятын окутуунун негизги көрөңгөсү, пайдубалы катары пайдаланылбай келди.

Окутуу методикасынын максатына ылайык кыргыз тили жана адабият сабактарынын практикалык-коммуникативдик багытка буруп, «Манас» эпосун окутууда кеп маданиятын өстүрүү зарылчылыгы катары түшүнүп, ушул багытта ийгиликке жетишип жаткан инсандар да бар. Мисалы, Талас районундагы «Арал» орто мектебинин мугалими Бектур Исаковдун тажрыйбасына кайрылууда анын окуучусу Каныкей аттуу кыздын «Эл агартуу» журналына жарыяланган пьеса-дил баянынан үзүндү келтирүүгө болот.

Каныкей дил баянында Жолой балбанды мындайча сүрөттөйт: «Ичи көпкөн торпоктой бышылдап, айбаттуу жыландай кышылдап, көмөкөйү кирилдеп, калыбий эрди дирилдеп, түркүгү ак чатырдын ичинде, кабагы кайра жаачу булуттай, курсагы талкан салган тулуптай, карт-карт кекирип, кызматчысын жекирип, катыр-катыр тырманып, курсагын сылап ыңгыранып, көлдөлөңгө кырданып, бутун сулдайта сунуп, эр Жолой жаткан болот, куш жаздыкка чумуп. Жанында эки малайы төөнүкүндөй тартайган, манжалары балтайган таманы кетмендей талпайган буттарын ушалап олтурушат» - дейт. [Эл агартуу, журналы 1995, №1, 7,9-б.]. Автор сөзүндө уйкаштырып, көркөмдөп, элестүү, көрктүү сүйлөй да, жаза билүүгө да «Манастын» көркөм дүйнөсүнүн, элдик тилдин бай

казынасынын мисалында тарбия алган, машыккан окуучу гана жөндөмдүү боло тургандыгын берген. Окуучунун мындай иш-аракети мугалимдин педагогикалык ишмердүүлүгүнүн натыйжасы деп эсептелет.

Б. Исаков «Манас» эпосун окутууда окуучуларды эпостун көркөм сөз каражаттарын колдонуп, оозеки жана жазуу түрүндө аңгеме курууга, реферат, доклад жаздырып, сөзмөр болууга көнүктүрүүгө көп көңүл бурат. Акыркы жылдын ичинде «Манас» эпосуна байланыштуу Б. Исаковдун окуучулары жазган пьеса тибиндеги эки жүздөн ашык дил баяндары, «Манастын» көркөм сөздөрү камтылган жүздөгөн карточкалар күбө болот. Бул эмгектер мектептин адабият кабинетинде сакталган экен. Улуу эпосубуздун лексикасын, көркөм тилин жаш муундардын рухуна, дилине, тилине сиңирүүгө болгон Б.Исаковдун иш-тажрыйбасы көптөгөн мугалимдерге методикалык жактан үлгү боло алат. «Манас» эпосунун тилин окутуу методикасы мектепте да студенттик аудиторияда да ушул багытта жүргүзүү туура деген ойдобуз. Албетте, мында методиканы ар түрдүү кылып, натыйжалуу ыкмаларды жана жолдорду издөө абдан зарыл. Эпосту көркөм окуу, «Манасты» айттыруу боюнча окуучулар жана студенттер арасында конкурстардын тез-тез уюштуруу, жогоруда көрсөтүлгөн эпостун таамай салыштырууларын, эпитеттерин, учкул сөздөрүн, фразеологиялык шилтемелерди пайдаланып оозеки аңгеме айтууга көнүктүрүү эпостун окуяларын кара сөз түрүндөгү варианттарын түздүрүү, манасчылардын аткаруусундагы тексттер жазылган дисктерди активдүү пайдалануу, методикадагы «статистикалык» эксперименттерди практикалоо эпостун тили боюнча адабий викториналарды өткөрүп туруу, докладдарды рефераттарды, поэзия жанрындагы баяндамаларды жана дил баяндарды үзгүлтүксүз жаздыруу «Манас» эпосунун тилин үйрөнүү боюнча ийрим уюштуруу, архаизм сөздөрүн чечмелөө

сөздүгүн түздүрүү, эпостун айрым эпизоддорун сахналаштыруу, видеотасмаларга түшүрүлгөн «Айчүрөк» операсын, Жалил Садыковдун «Айкөл Манас», «Манастын уулу Семетей», «Сейтек» пьесаларын көрсөтүүдө окуучулардын кеп маданиятын өнүктүрө алабыз. Спектаклдерди сабак учурунда көрсөтүү окуучулар менен манасчылар, дас-танчылар, санжырачылар менен жолугуусун уюштуруу сыяктуу жана башка иш-чаралар окуу процессинде эффективдүүлүктү камсыз кылат. «Манас» эпосун терең окутууда «аймак таануу» ишин жолго коюунун чоң мааниси бар. Азыркы маалыматтарга таянсак, эпосто анын айрым каармандарына, окуяларына байланыштуу республикада жана айрым чет өлкөлөрдө жүздөн ашык искусство, архитектуралык, археологиялык тарыхый, табигый жаратылыш эстеликтери бар. Алардын отуз экиси Талас өрөөнүндө, он сегизи Нарында, отуз беши Ош менен Жалал-Абал тарапта кездешет. Бул сыяктуу «Манас» эпосуна байланышкан, тарыхый эстеликтерге окуучулардын саякатка, чыгаруу иштери таанып билүүчүлүк, тарбиялык мааниси бар иштер да көбүрөөк жүргүзүлсө деп ойлойбуз. «Манас» эпосу боюнча руханий, аймак таануу иш чаралары окуучуларда ага болгон күчтүү кызыгууну жаратпай койбойт.

Балким Европада «Ишарадагы» маалымат боюнча иликтеп байыркы издерди кууп Троя шаарын жер алдынан таап алышкан сыяктуу Манас атабыздын сөөгүн, жаткан жайын алтын жакуттары менен кошо таап алып, дүйнөгө сенсация жаратуусу мүмкүн, ким билет. «Эй досум Горацио, бул дүйнөдө экөөбүздүн түшүбүзгө кирбеген иштер болот» - деп Шекспирдин каарманы айткандай, бу тирүүчүлүктө не болуп, не коёрун ырас эле алдын ала болжол кылып болбос.

Бүгүнкү билим берүүнү гумандаштыруу, гуманитарлаштыруу идеясынын көз карашынан алып караганда республиканын айыл-чарба, табигый, техникалык багыттагы ата-

йын орто жана жогорку окуу жайларында улуттук сыймыгы болгон «Манас» эпосунун окутулушу мыйзам ченемдүү көрүнүш. Бирок, буга чейин окуу жайларда «Манас» эпосу жөнүндөгү сабак жалпы маалымат катары берилип келет. Азыркы учурда «Манас таануу» деп атайын программа түзүлүп, (5-8-класстарда) сабактар өтүлөт. «Манас» эпосу филология факультетинен да тийиштүү орун алды десек жаңылышпайбыз. Бирок «Манас» эпосунун лексикалык байлыгын студенттердин кеп маданиятын өстүрүү боюнча иш жүргүзүү көлөкөдө калып келет. Жогорку окуу жайларында «Манас» эпосунун сюжеттин, образдарын, идеяларын гана үйрөнбөстөн, дастандын бүткүл учкул сөз, жорго сөз, чечен сөз өнөрүн жана фразеологиялык байлыгын, макал-лакаптарын кыскасы, түгөнгүс сөз берметтерин жана лексикалык казынасын, сөз маданиятын өнүктүрүү максатында сабактарды активдештирүү талап кылынат.

Белгилүү тилчи, окумуштуу, филология илимдеринин доктору, профессор С. Мусаевдин эмгегинде кеп маданиятынын маселелери боюнча бир катар жүйөлүү ой-пикирлер, сунуштар айтылган. Окумуштуунун эмгегинде айтылган сунуштарды айрыкча манас таануу сабагын өтүүдө пайдалануу зарыл.

Сөздү дагы улантсак, бүгүнкү күнгө чейин эле кыргыз тилинин кеп маданиятына тиешелүү айрым бир практикалык мүнөздөгү маселелерге, башкача айтканда, анын орфография, графика, алфавит, тыныш белгилери жана башка маселелерине көбүрөк көңүл бурулуп, кеп маданиятынын илимий-теориялык мүнөздөгү принципалдуу, жалпы маселелерине анча маани берилбей калгандай сезилет. Ошондуктан биз өз изилдөөбүздө кыргыз тилинин кеп маданиятынын өзөктүү маселелеринен болгон *адабий тил*, *тилдик норма*, *нормалдаштыруу*, *кодификация*, *кептин сапаты жана кептин максаттуулугу* сыяктуу маселелердин башын ачып алууну жана

буларды конкреттүү факты-материалдардын негизинде жалпылаштырууга аракет жасалдык. Кеп маданиятын өстүрүүдө айрыкча, адабий чыгармалардын мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануунун зарыл экендигине басым жасоого туура келди.

Кыргыз тилинин кеп маданиятын аныктоо аны өзүнчө проблема катары түшүнүү жана анын табиятын иликтөө ишибизде бир катар маселелерди чечмелөө менен байланышкан. Кеп маданияты жөнүндө маселе өтө татаал, анткени, кеп маданияты маселелеринин басымдуу көпчүлүгүнүн табиятынан шарттуулукка негизделип, тигил же бул жеке адамдын, тигил же бул көз караштагылардын субъективдүү мамилесине байланышкан факторлор аркылуу аныкталгандыгы менен түшүндүрүлсө, экинчи жагынан, кеп маданиятына тиешелүү маселелердин негизинен «варианттуулук», «тилдик норма», «регламентация», «тандап колдонуу», «туура», «туура эмес» деген сыяктуу түшүнүктөр менен байланышта, коомчулуктун түздөн-түз кийлигишүүсү аркылуу аныкталгандыгында турат, Б.а., *кеп маданияты* ар кыл мүнөздөгү тилдик көрүнүш-кубулуштардын илимий-теориялык жактан терең, ар тараптуу изилдөөгө алынышы аркылуу практикалык мүдөөнү канааттандыруу үчүн туура чечмелениши *ошол тил кызмат өтөгөн, тил колдонулган коомдун жалпы маданияты аркылуу аныкталып, белгилүү деңгээлде ошол тилди колдонгон адамдардын улуттук мекенчил аң-сезимине, аруу намысына көз каранды болот*. Демек, кеп маданияты – ошол тилде сүйлөгөндөрдүн өз тилине аң-сезимдүү, акыл-эстүү, жоопкерчиликтүү мамилеси аркылуу аныкталуу мүмкүнчүлүгүндөгү түшүнүк экендигин окумуштуу С. Мусаев так белгилегендигин айтууга толук негиз бар. [С. Мусаев, 1999, 16].

Чындыгында, адамдын сүйлөө кеби аркылуу анын ким экендигин аныктоого болот. Кеп маданияты – жеке адамдын жалпы мада-

нияттуулугунун негизги бир бөлүгү болуп саналат. Тилдин нормасына ылайык так, логикалуу, кыска, орундуу, көркөмдүү кеп айтуу бүгүнкү күндө жаңычыл кесип ээсинин өзгөчөлөнгөн касиеттеринин бири болуп саналат.

Жыйынтыктап айтканда, бул макала аркылуу аталган көйгөйлөрдү талдап чечмелөө дагы да улантыла берерин айта кетүү зарыл. Тил сабактарында дагы, адабият сабактарында дагы окуучулардын, жаштардын кеп маданиятын өстүрүүгө орчундуу көңүл бурулууга тийиш. Мындай талап Кыргыз Республикасынын «Кыргыз Республикасында 2014-2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн улуттук программасынын мүдөөлөрүнө шайкеш келет.

Адабияттар:

1. Винокур Г.О. Из бесед о культуре речи. - М., 1967.
2. Головин Б. Н. Основы культуры речи. -М., 1998.
3. Дүйшеев Ж. Мектепте көркөм окуунун методикасы. - Ф., 1988.
4. Кыргыз тилин окутунун методикасы. –Ф., 1967.
5. Мусаев С. Кеп маданиятынын маселелери. -Б., 1993.
6. Мусаева В. И. Баяндама үчүн тексттер жыйнагы жана анын методикасы. – Б., 1996.
7. Эл агартуу, 1995, №1. газета-журналдар
8. Байгазиев С. Эл мугалими Бектур Исаковдун педагогикасы – Б., 2013.

*Рецензент: ф.и.д., профессор
Байгазиев С.О.*